

УДК 94(477):929 Болбочан»1917/1920»

Олег Полянський

ПОЛКОВНИК ПЕТРО БОЛБОЧАН В УКРАЇНСЬКІЙ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.

Розглядається життєвий шлях, діяльність й причини трагічної смерті полковника-державника Петра Болбочана. Його військову діяльність в армії УНР проаналізовано в контексті української революції 1917–1921 рр., зокрема показано взаємини військовика із лідерами УЦР та Директорії: В. Винниченком та С. Петлюрою.

Ключові слова: УНР, українська революція, П. Болбочан, С. Петлюра, В. Винниченко.

Серед багатьох концептуальних проблем історії української революції 1917–1921 рр. одним із найважливіших є питання про втрачені шанси збудувати національну державу ще сто років тому. Осмислення та аналіз тих подій викликає низку запитань. Зокрема, чому в той переломний період українці опинилися серед народів, які не зуміли скористатися можливостями, що виникли у Європі після розпаду двох імперій – Російської та Австро-Угорської? Чому поляки, чехи, фіни, литовці, латиші, естонці та деякі інші народи однозначно стали на шлях розбудови незалежних держав, а українці заблукали у нетрях автономістично-федералістичних ілюзій, сумнівних союзів, які привели до збереження Російської імперії, що змінила свою назву на т. зв. СРСР? Чому Ю. Пілсудський та Т. Масарик стали лідерами самостійницьких прагнень своїх народів, а М. Грушевський і В. Винниченко, не лише у своїх працях, а навіть у програмних документах – універсалах, вперто повторювали шкідливі й недалекоглядні заклинання про союз із Росією, єдиний революційний фронт з російськими братами-соціалістами, необхідність збереження єдності російської республіки і т. ін. нісенітниці. Зрештою, чому після всіх катаклізмів, які пережила українська нація упродовж останніх сто років, не в останню чергу через дії наших північно-східних сусідів, частина нашого суспільства, в т.ч. й політична еліта, й надалі «зачаровані на Схід», а окремі історики продовжують захищати збанкрутілу комуно-соціалістичну модель псевдодержавного утворення під назвою УСРР-УРСР [1], а дехто висуває антинаукові, абсурдні за своєю сутністю, інтерпретації історії української революції 1917–1921 рр. [2].

Актуальність цієї теми зростає в умовах сучасних негативних процесів українського державотворення. Як і тоді, так і тепер важливими чинниками, що гальмують розбудову і утвердження української незалежної держави, є, з одного боку, збройна агресія Росії (тоді – ленінської, тепер – путінської), а з другого – небажання «українських» політичних еліт і неготовність певної частини українського суспільства до створення правової, демократичної, національної держави. Йдеться власне про національну державу, а не гібридне космополітичне державне утворення, контрольоване Москвою, Брюсселем чи Вашингтоном.

У цьому контексті теоретична спадщина й практична діяльність тодішніх лідерів української революції, зокрема М. Грушевського і В. Винниченка, в основі якої лежали популярні тоді соціалістичні ідеї та автономістично-федералістичні ілюзії, різко контрастували із самостійницькими прагненнями порівняно невеликої частини українського політикуму, як-от Миколи Міхновського чи військових – наприклад, полковника Петра Болбочана. А оскільки в умовах російської інтервенції і розв'язаної більшовиками громадянської війни, вирішальне слово мало б належати саме військовим, постать П. Болбочана, його роль у національно-визвольних змаганнях і трагічна смерть привертала і привертають до себе особливу увагу, як його сучасників, так і нинішніх дослідників.

Так, уже через три роки після його загибелі появились друком роботи С. Шемета [3], згодом М. Середи [4], Б. Монкевича [5], Я. Штендери [6], уже в наш час Ж. Мини [7], П. Брицького та Є. Юрійчук [8], але найбільш концептуальна монографія про цього діяча належить перу В. Сідака, Т. Осташко й Т. Вронської [9]. Назва їх роботи звучить символічно – «Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника». Особлива вага цього видання полягає в тому, що перша його частина – монографічне дослідження, а друга – документи, які здебільшого вперше вводяться в науковий обіг. Згадані праці доповнюються оцінками постаті П. Болбочана у роботах узагальнюючого характеру, серед яких привертає до себе увагу монографія В. Мороза [10], а також О. Павлишина [11], В. Солдатенка [12]. Певне значення для відтворення біографії П. Болбочана мають довідково-енциклопедичні видання [13–14].

У цьому дослідженні ми вирішили звернути увагу насамперед на тексти П. Болбочана, оскільки саме вони дають змогу найкраще зрозуміти його позицію щодо розбудови армії УНР, державного будівництва, його моральні принципи, взаємини із підлеглими, а також лідерами Центральної Ради, Гетьманщини та Директорії, зокрема С. Петлюрою й В. Винниченком. Адже

саме на них лежить відповідальність за втрачений шанс ще тоді, у 1917–1921 рр., утвердити національну державність. Звичайно, крім суб'єктивних чинників, серед причин поразки української революції були і об'єктивні. Як зазначає С. Кульчицький: «...мусимо визнати, що головною причиною поразки Української революції була недостатня свідомість народних мас. Попри чималі зусилля інтелігенції, українці не досягли успіху в побудові національної держави, бо синдром «малоросійства» внаслідок цілеспрямованої ідеологічної обробки населення адептами «православ'я, самодержавства і народності» надто глибоко проник у народну товщу» [15, с. 196]. Серед інших чинників історик називає невелике число селян, які брали свідому участь в утвердженні УНР, неукраїнський склад населення великих міст України, багатократну перевагу ворогів УНР у збройній силі і військовому спорядженні, абсолютну недостатність заходів щодо створення власних збройних сил, вузьку соціальну базу української революції, несприятливі міжнародні обставини та ін. До цих факторів варто додати хибні теоретичні установки лідерів революції, міжпартійну гризню, їх особисту неприязнь, що часто переростала у пряме ворогування.

Аналіз текстів і практичної діяльності П. Болбочана засвідчує, що він добре усвідомлював згубність такої політики уенерівських вождів і, як людина військова, це своє розуміння «не загортав у папірці», а висловлював відкрито і прямо, що, звичайно, не могло подобатися «вождям і вожденятям» різного калібру – від В. Винниченка та С. Петлюри і до авантюриста та зрадника отамана О. Волоха.

Як зазначається у передмові до книжки В. Сідака, Т. Осташко й Т. Вронської: «На відміну від більшості українських громадсько-політичних діячів, які очікували від революції насамперед радикальних соціальних перетворень, П. Болбочан був, перш за все державником, він прагнув розбудови незалежної української держави з міцною професійною армією, яка мала захищати національні інтереси [9, с. 5]. Тому-то, в доповіді Головному отаману С. Петлюрі від 10 січня 1919 р. він мав право заявити: «Ми перед батьківщиною свій обов'язок виконали чесно, а як хто нас буде в чім небудь обвинувачувати, хай робе це той, хто більше нас зробив для Батьківщини...» [9, с. 195].

Народився Петро Федорович Болбочан 5 жовтня 1883 р. у бессарабському селі Гижець (молдованізована форма назви якого, як пише В. Мороз – Гіждеу, але саме вона чомусь найчастіше використовується у сучасних роботах) у сім'ї священика. Навчався у Кишинівській духовній семінарії, згодом закінчив Чугуївське піхотне юнкерське училище, в якому сильними були проукраїнські настрої, тому не дивно, що саме тут П. Болбочан створив український гурток. Після закінчення військового училища, проходив службу в Тобольському полку, де отримав звання капітана. З початком української революції брав активну участь у створенні збройних сил УНР, зокрема займався українізацією військових частин. Така його діяльність суперечила деструктивній позиції лідерів УНР, які стояли за «спільний революційний фронт з російською демократією» і поборювали самостійницькі течії всередині українського руху, зокрема серед військових. Особливою активністю у цьому плані відзначався лідер УСДРП В. Винниченко, який заявляв: «Не своїй армії нам соціал-демократам треба, а знищення всяких постійних армій. Не українську регулярну армію нам треба організувати... Українська демократія повинна в сей час добре пильнувати – українського мілітаризму не було і не повинно бути й далі».

Стоячи на автономістсько-федералістичних позиціях вони навіть у програмних документах Центральної Ради – Універсалах, постійно повторювали: «Не одділяючись від усієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям» (I Універсал); «Ми Центральна Українська Рада, стоячи, як все за тим, щоб не відривати України від Росії та щоб разом з усіма її народами змагати до піднесення й розвитку цілої Росії та до єдності її демократичних сил...» (II Універсал); «Не відділяючись від Російської Республіки й зберігаючи єдність її ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими помогти всій Росії, щоб уся Російська Республіка стала федерацією вільних і рівних народів» (III Універсал) [16, с. 222–224].

Така позиція не могла знайти підтримки у професійних військових з чіткою національно-державницькою самостійницькою орієнтацією, до яких належав П. Болбочан. Він бере активну участь у боротьбі з більшовиками наприкінці 1917 – на початку 1918 рр., а наприкінці січня 1918 р. очолює 2-ий курінь окремого Запорізького корпусу армії УНР, який провів блискучу військову операцію у Криму – 25 квітня зайняв Сімферополь, а наступного дня – Бахчисарай. Як пише В. Мороз: «Бій під Ромоданом (бої за це місто в березні 1918 р. були ключовими за оволодінням Лівобережною Україною – О. П.) зробив Болбочана відомим; Кримський похід зробив його легендарним» [10, с. 532]. Варто зауважити, що хронологія українського походу на Крим донедавна подавалася авторами по-різному. Як зазначається у найновішій публікації, питання про те, коли П. Болбочан визволив Крим від комуністів, що узурпували там владу, має принципове значення, оскільки за датами ховається неабиякий політичний підтекст. С. Громенко підкреслює, що «існує

два основних варіанти датування походу Болбочана – назовемо їх умовно «довгою» та «короткою» хронологією. [...] Якщо коротко – «коротка» хронологія визначає взяття Сімферополя 22 квітня 1918 року, «довга» хронологія переносить цю подію на 24 квітня [...] Якщо вірною є «коротка» хронологія, то столицю Криму захопили німці ще до того, як українські війська дісталися Джанкою, а відтак подальший похід Болбочана не мав жодного військового та політичного сенсу. [...] Натомість, якщо правдивою виявиться «довга» хронологія, то це саме українці із випередженням у півдоби звільняли міста Криму від комуністичної влади». Проаналізувавши усі наявні джерела та літературу, в т.ч. німецькі й американські, автор робить висновок: «Відповідно до зведень німецького генерального штабу, підтверджених синхронною публікацією у газеті «The New York Times», в Криму війська генерала Коша дісталися Сімферополя саме 24 квітня. [...] Українські війська здолали більшовицьку оборону на Чонгарі і форсували Сиваш на світанку 22 квітня, ввечері 22 квітня оволоділи Джанкою, 23 квітня перемогли в бою під Сарабузом, а вранці 24 квітня захопили Сімферополь, випередивши німців зонайменше на кілька годин. [...] Саме українці із випередженням у півдоби звільняли міста Криму від комуністичної влади, а тому мали право претендувати на контроль над півостровом» [17].

У період Української держави П. Болбочан отримав чин полковника й захищав східні кордони України від агресії радянської Росії. У листопаді 1918 р. полк під командуванням П. Болбочана одним із перших перейшов на бік Директорії УНР. У грудні 1918 р. вона призначила його командувачем Лівобережною армійською групою, яка протистояла наступу Червоної армії. Власне з цього часу розпочався серйозний конфлікт між ним і представниками лівих течій в українській політиці, насамперед лівих есерів та есдеків в т.ч. В. Винниченком. Наприкінці листопада 1918 р. П. Болбочан видає наказ, яким оголошує: «ніяких рад робітничих депутатів, монархічних організацій, що намагаються захопити владу він не допустить. Підкреслюю, що ми боремося за самостійну демократичну Українську Республіку, а не за єдину Росію, яка б вона не була, монархічна чи більшовицька» [9, с. 40].

Директорія УНР, зокрема її голова В. Винниченко, не мали ні чітких планів у сфері військового будівництва, спрямованих на створення регулярних збройних сил, ні послідовно розробленої воєнної доктрини. Ситуація ускладнювалася особистим протистоянням голови Директорії В. Винниченка і Головного отамана С. Петлюри, а вони обоє, а також інші діячі соціалістичної орієнтації, зокрема, П. Христюк і Б. Мартос, виходячи зі своїх політичних уподобань, негативно оцінювали діяльність полковника П. Болбочана. Останній, на відміну від них, чесно і послідовно відстоював державність України в боях як проти Червоної армії, так і проти білогвардійців, не загравав із більшовиками. Свою позицію він чітко висловлював діячам Директорії, зокрема С. Петлюрі: «Я гадаю, що Україна ще ніколи не переживала такого скрутного становища як зараз. На нас насуваються російські більшовицькі війська... Це військо воює з ідеєю українства, воно з наміченою метою йде знищити все те, що підтримує Україну. [...] Підкреслюю, становище катастрофічне. Необхідно Київ кинути всі балачки, необхідно оголосити сувору і тверду владу і проводити її в життя. ... Хай Київ заворушиться, хай всі відверто подивляться небезпеці в вічі і тоді побачите, що треба йти не на компроміси з большевиками, а рішуче з ними боротися. [...] Край нищиться заклятими ворогами України, гаяти часу не можна» [9, с. 196–197].

На жаль ці тривожні слова П. Болбочана, адресовані київській владі, залишаються актуальними й сьогодні, коли Українській державі знову доводиться вести незрозумілу антитерористичну операцію, т.зв. АТО, а насправді війну з імперською Росією та її п'ятою колоною в Україні. За два дні до свого арешту П. Болбочан звертається до Директорії: «Я не боюсь казати правду і не боюсь суда історії, мій погляд патріота. Я все сказав, тепер слова за Директорією. Моє прохання – не губить Україну» [9, с. 198].

Несправедливо звинувачений у нібито навмисній дестабілізації військово-політичної ситуації на Лівобережній Україні, полковник П. Болбочан був заарештований 22 січня 1919 р. (у День Злуки!). Цей арешт був інспірований В. Винниченком за згодою С. Петлюри, який віддав наказ стратити П. Болбочана та членів його штабу ще під час етапування їх до Києва. Лише присутність вояків-запорожців, командиром яких був П. Болбочан, завадила реалізувати цей ганебний задум. Автори найновішої і найґрунтовнішої монографії про полковника-державника з цього приводу зазначають: «... можна припустити, що С. Петлюра дійсно міг віддати усний наказ про арешт та страту П. Болбочана, спираючись на «ґрунтовні докази» його зради, надані О. Волохом. Не можна також виключити й жорсткого тиску в цій справі на Головного отамана з боку В. Винниченка та прокомуністичних сил» [9, с. 62–63]. Деструктивна роль В. Винниченка у створенні регулярної української армії та й взагалі розбудові Української держави ще має стати предметом серйозного сучасного історичного дослідження. Надто багато політичних кульбтів здійснив під час революції цей цікавий український письменник, але нікудишній український політик. Дифірамби йому В. Солдатенка [12], викликані не стільки бажанням з'ясувати історичну істину, як соціалістично-

комуністичними симпатіями останнього. Адже у його майже тисячсторінковій монографії про українську революцію не знайшлося місця для окремого розділу про ЗУНР – державу, яку очолювали не соціалісти, а політики національної орієнтації, які, на відміну від В. Винниченка та М. Грушевського, не займалися соціалістичними експериментами, а прагнули створити національну незалежну державу. А от О. Волох, якому так довіряв С. Петлюра, виявився не просто неосвіченим авантюристом, а й підлим зрадником, який в грудні 1919 р. перейшов на бік більшовиків, захопивши державну скарбницю [18, с. 625].

Доставлений під конвоєм до Києва і посаджений під домашній арешт П. Болбочан марно домагається розслідування своєї справи, припинення його шельмування та дискредитації. 26 січня 1919 р. він пише відкритого листа Головному отаману С. Петлюрі, членам Директорії, прем'єр-міністру, начальнику генерального штабу та ін., у якому викладає своє бачення ситуації: «Український уряд всі свої помилки рішив взвалити на мою шию, аби я за все відповідав як зрадливець і злочинець... За що я арештований. Я прохаю відповіді. Може за те, що вже 16 місяців активно борюся за права самостійної України. Може за те, що зумів збудувати міцну військову частину і зумів її оборонити як від безталанного міністерства Голубовича, так і від лихого і зрадничеського режиму гетьманського... Може за мої гучні перемоги. Може за те, що я передбачав, що за повстанням буде анархія і вимагав організованості, а не демагогії і не боявся це Вам у вічі казати. [...] Бідна Україна ми боремося з більшовиками, весь культурний світ піднімається на боротьбу з ними, а уряд український іде назустріч большевизму і большевикам. Ви не хочете уявити, що це для України кошмар. [...] Ви всі винуваті, бо Ви не можете розбиратись в самих простих життєвих питаннях, а лізете в міністри, лізете в керівники Великої Держави, лізете в законодавці... А в повіті і в губернії кого Ви посилаєте. Таких же як і Ви, а як де-небудь попадається людина порядочна і працююча, Ви спішите таких замінити [...] Краще би Вам не братися не за своє діло. Україна повинна червоніти перед всім світом за свій уряд, котрий очевидячки веде свою сторону до погибелі. [...] Так буде до тої пори поки всі Ви громадянські представники не скажете: «Я перше всього Українець. А потім вже партійний діяч. Потім вже хоч і готтентоської партії» [9, с. 200–203].

Цих різких але справедливих характеристик П. Болбочану не пробачили, але вони навіть через сто років, тобто сьогодні, не втратили своєї актуальності!

У зв'язку з евакуацією Директорії на початку лютого 1919 р. із Києва, П. Болбочана етапували до Станиславова – тодішньої столиці ЗУНР. Слідство в його справі затягувалося. 10 лютого він надсилає другого листа тим самим адресатам, у якому ще різкіше критикує вождів Директорії і зокрема С. Петлюру: «Пане Отамане Петлюра! Я весь час молився на Вас, я навіть забув Ваш руйнівний наказ по армії, котрий Ви видали в грудні 1917 р. і котрим Ви на довго знищили молоду українську армію та підірвали в неї національну ідею. Я не хотів згадувати про цей наказ, я думав, що життя Вас перемінило, однак я помилився. Тепер, коли Ви не хочете оцінити обставин і не хочете вірити, що Україні загрожує страшна небезпека, я можу сказати, що у Вас було щире бажання створити тільки «ореол Петлюри», а не «ореол України», і аби цей ореол не пропав, Ви рішили всю свою вину скинути на Болбочана. [...] Ви окружили себе «езуїтами» і інтриганам, котрі строго переводять необхідну їм тактику. [...] Армією правлять ті дрібні авантюристи, ті фендрики, ті інтригани, котрі оточують Вас. Ви ж є в їх руках просто маріонеткою. [...] Ви особливо багато працюєте і думаєте над тим, аби не розсердити і догодити Вашим московським товаришам-большевикам, аби не показатися в їх очах протидемократичними. Ви не бачите того, що через большевизм ведете Україну до «Єдиної Росії» [...] А коли наступить уже зовсім тяжкий час, будете тікати за кордон» [9, с. 205, 209].

Після цих рядків питання про ліквідацію П. Болбочана було лише справою часу. Але розуміючи безпідставність його арешту і звинувачень у «зраді», не провівши розслідування у цій справі й спостерігаючи за зростанням популярності полковника не лише серед військових та правих опозиційних сил, а також у Галичині, С. Петлюра 5 червня 1919 р. підписав розпорядження про відрядження П. Болбочана до Італії для організації військових частин із полонених українців. При цьому всі розуміли, що Антанта ніколи не дозволить здійснити такий план, тому це призначення фактично було лише приводом вислати його із України. У той же час, члени уряду УНР практично одноставно висловилися проти відрядження П. Болбочана. Тобто, створилася вкрай невизначена ситуація – розслідування проведено не було, причину арешту не названо, тому заява про офіційне відрядження в Італію, в тих умовах, мала б означати фактичну реабілітацію.

Обставини склалися так, що за підтримки багатьох впливових політичних, військових та громадських діячів, які розуміли, що полковник П. Болбочан може принести значну користь українській справі, вони ініціювали його переїзд, 6 червня 1919 р. до Проскурова, в районі якого дислокувався Запорізький корпус. Тут він зустрічається із вояками, командирами полків запорізької групи, які вмовляли його прийняти командування корпусом. Зібравшись на спеціальну нараду, полковники Запорізького корпусу прийняли рішення про заміну полковника В. Сальського –

командувача запорізької групи військ, на свого попереднього командира – полковника П. Болбочана. Підготоване відповідне клопотання державному інспекторові М. Гавришку. Останній своїм розпорядженням від 7 червня 1919 р. «рахуючись з настроєм військ та їх бажанням..., аби охоронити нашу єдину надію України групу військ запоріжців від неминучого розвалу, наказую Вам негайно вступити в командування військами запорожської групи» [9, с. 230]. Про своє рішення М. Гавришко цього ж дня проінформував Головного отамана С. Петлюру.

Але в телеграмі до полковника В. Сальського від 9 червня 1919 р. С. Петлюра заявив: «Сьогодні вранці Державний Інспектор Запорізької групи Гавришко самовільно і незаконно усунув з посади Командуючого Запорізькою групою Отамана Сальського, призначивши на його місце Балбачана. Вчинок цей Державного Інспектора Гавришка є незаконним і тому пан Гавришко усувається з посади Інспектора з відповідальністю перед судом за зроблений ним злочин. [...] Отаман Балбачан, не дивлячись на офіціальну заяву Головного Інспектора (В. Кедровського – О.П.) про незаконність розпоряджень пана Гавришка і одміну його не одмовився приймати посади, а заявив, що Головний Отаман мусить рахуватися зі ставшимся «фактом» і поставив ряд вимог цілком політичного характеру, заявивши, що його обрали командіри полків 7-ої дівізії і «чорношличників»... Рахуючи вчинок Балбачана як самовільний захват влади, я призначаю слідство над ним, наказуючи йому негайно прибути до Ставки» [9, с. 232].

Окремим наказом начальнику контррозвідувального відділу штабу армії УНР М. Чеботаріву доручалося заарештувати П. Болбочана та М. Гавришка. Останній зумів врятуватися втечею, а П. Болбочан, незважаючи на прохання запорожців, відмовився це зробити. 10 червня 1919 р. створено надзвичайний суд, що прийняв постанову в якій підсудний звинувачувався у «злочинному» захопленні влади – посади командувача запорізькою групою, чим, на думку суду, «дезорганізував військовий фронт». Цього ж дня у Чорному Острові відбувся суд. Дослідники зазначають – той факт, що суд відбувся одразу ж у день свого призначення, дає підстави припустити, що сценарій його був розроблений заздалегідь і ставив за мету не дати підсудному жодних шансів для виправдання, а отже, доля П. Болбочана була вирішена ще напередодні судового засідання. Суд розпочався об 11 год. 15 хв. і закінчився о 20 год. 20 хв. винесенням такого вироку: «... отамана Балбачана Петра за его злочинну акцію, завдяки якій сталась дезорганізація військ У.Н.Р. ведучих наступ, позбавити усіх прав стану і покарати смертю через розстріл...». Прохання засудженого про помилування відхилене Головним отаманом С. Петлюрою і Наказним отаманом О. Осецьким. Вирок виконано лише 28 червня 1919 р. о 22 год. на станції Балин неподалік Кам'янця-Подільського. Затримка пояснюється намірами урядових кіл вибити із П. Болбочана свідчення про підготовку державного перевороту та імена діячів правої опозиції, які начебто були його натхненниками. Під час допитів до полковника застосування жорстокої тортури і в останні дні він збожеволів. Стрільці, які мали виконати вирок – розстріляти П. Болбочана, двічі відмовилися це зробити і тоді, як згадував секретар державної слідчої комісії Я. Кривицький: «розлючений начальник охорони Чеботарьов (соціал-демократ-марксист) добув «нагана» і двічі вистрелив полковникові Болбочанові в голову, а потому – вхопив агонізуючого за комір і поволік, копаючи ногами, до ями» [9, с. 157].

Нагадаємо, що М. Чеботарів був начальником контррозвідки армії УНР і його небезпідставно підозрюють і у таємному вбивстві Юрія Отмарштайна – полковника армії УНР.

Вбивство полковника П. Болбочана опинилося в центрі уваги багатьох політичних діячів. Зокрема, В'ячеслав Липинський – посол УНР в Австрії, у зв'язку з цим подав у відставку і в листі до тодішнього міністра закордонних справ УНР В. Темницького від 26 липня 1919 р. писав: «... курс внутрішньої політики Директорії і Правительства Української Народньої Республіки веде Державу до загибелі, що такими фактами, як розстріл Отамана Болбочана, Правительство Української Народньої Республіки стало виразно на шлях партійного терору [...] не можу репрезентувати таке Правительство, котрого діяльність, після мого переконання, стала державним і національним злочином» [9, с. 282].

У листі до наступного міністра закордонних справ УНР А. Лівницького від 16 жовтня 1919 р. В. Липинський зазначав: «Розстріл Отамана Болбочана се не «дрібний епізод», як доводиться від декого чути. Не дрібний тому, що при наших страшнім убожестві на людей, кожна свідома, честна одиниця на вагу золота важиться в наших національнім бюджеті. Не дрібний тому, що Болбочан був одним з найвидатніших представників тих Українців, котрі хоч пристали до національної роботи допіру в часах революції, але пристали щиро і всею душею. Він був одним з тих честних, свого імени достойних офіцерів, котрі, вступивши до української армії і прилучившись до свідомого українства, творили оружну міць і підставу нашої Держави. І цього лицаря, що бючись з ворогом пройшов всю Україну і що з неї не втік до самої послідньої хвилини (хоч міг се зробити, як се зробило, ще й гроші позабиравши, сотні інших «народолюбних» отаманів), благаючи цілими місяцями від Уряду тільки одного – суду над собою, який би дав йому змогу доказати свою

невинність і вернутись на фронт до своїх улюблених полків – цього, одного з так рідких дійсних українських патріотів, розстріляли... За що? [...] Факт розстрілу Отамана Болбочана розкриває найстрашнішу язву нашого національного організму, яка починає ятриться все більше і більше на тлі знов таки класової політики і партійної нетерпимости Уряду – язву національного розкладу і рецидиву споконвічної нашої національної дезерції» [9, с. 285–286].

Слова В. Липинського про цинічне вбивство полковника П. Болбочана – це лише невелика частина тієї негативної реакції багатьох тогочасних лідерів, які засуджували недалекоглядні, недолугі, вузькопартійні дії тих, хто займаючись соціалістичною демагогією вели молоду Українську державу до краху. Саме їх політика і несприятлива міжнародна кон'юнктура сприяли приходу до влади авантюристів-більшовиків, які сімдесят років здійснювали в Україні всеможливі експерименти як із політичним устроєм, так і економікою, культурою, духовністю. Фактично Україна стала територією, де більшовики/комуністи випробовували різні політтехнології, моделі економічного розвитку та схеми так званої «культурної революції».

Зрозуміло, що ті, хто дотримувався сумнозвісного принципу «Україна буде або соціалістичною, або ніякої України не потрібно», у своїх трактатах, спогадах намагалися вигородити себе і свої дії та перекласти вину за поразку української революції на інших. Одним із перших це зробив В. Винниченко, який виїхавши з України, написав і видав вкрай суб'єктивну мемуарно-публіцистичну працю «Відродження нації», перейшовши на позиції комунізму, торгувався із московськими більшовиками про умови свого повернення в радянську Україну.

Ті ж, хто стояв на позиціях самостійності України, причини поразки вбачали у зовсім іншому. Так, Д. Донцов у своєму знаменитому трактаті «Націоналізм» зазначав: «Симбіоза з Росією («союз») це категоричний імператив української національної політики [...] Відродження України має й тут наступити не контра нації-паразита, лише спільно з національним відродженням всіх трьох Русей. Це лише в гнилім Заході народи, що визволялись, мусіли розривати існуючі звязки з іншими, виступати проти державних ідей, що тяжили над ними (отоманської, австрійсько-угорської); в Росії було інакше, тут визволення нації не могло йти до повного відділення від нації пануючої, навпаки, воно повинно було скріпити великодержавне становище пануючої нації, бо, як писав Тютчев, «умом Росії не понять, аршином общим не измерить, у ней особенная стать, в Россию можно только верить»: і в неї вірили наші «державники». Вірило в неї й наше «демократичне» і «соціалістичне» українство 1901–1918 років. [...] Для соціалістів усяких гатунків найвища ідея, це «через самостійність до федерації»; і то до цієї уступки ідеї самостійності вони прийшли лише через фактичний, помимо їх волі, dokonаний розпад Росії. Коли б до нього не дійшло, максимальним їх гаслом було б через «автономію до федерації». Вони чулися «живою, органічною частиною Росії» [19, с. 70].

Ще один теоретик українського націоналізму М. Сціборський у праці «Націократія» дав таку характеристику тогочасним політичним партіям: «Українські партії не відображують ані збірних національних інтересів, ані процесів соціальної диференціації нації навіть у тій мінімальній мірі, як це бачимо в умовах європейської парламентарної демократії. Ми часто забуваємо, що всі вони (і на українських землях, і на еміграції) – це лише кілька соток ізольованих від народних мас інтелігентських «політфахманів»; власне ця цілковита відірваність наших партійних гуртків і «центрів» від народу й його змагань, обумовлює всю шкідливість і безпринципність їх політикування» [20, с. 94].

Сучасна історіографічна база та історіографічні напрацювання дають можливість з'ясувати комплексні причини поразки та уроки української революції 1917–1921 рр. У цьому контексті, життєвий шлях, військова діяльність та особиста трагедія полковника П. Болбочана хоча й були епізодом в історії української революції, але все ж, виявилися тим лакмусовим індикатором, що засвідчив за давню хворобу значної частини українського політикуму – егоїзм, непомірні амбіції, особисте протистояння, безпідставна віра у «єдиний революційний фронт з російською демократією», автономістично-федералістичні ілюзії. Трагічна смерть П. Болбочана у червні 1919-го, як і загадкова смерть М. Міхновського у травні 1924 р., а незабаром (теж у травні, 1926 р.) вбивство С. Петлюри засвідчили, що імперія, незважаючи на назву, послідовно нищила прихильників самостійності України. Згодом її жертвами стануть Є. Коновалець (травень 1938 р.), В. Стус (вересень 1985 р.). Сьогодні український некрополь щоденно поповнюється похованнями новітніх українських героїв, які гинуть у черговій війні, що її знову розв'язала імперська Росія. Ці війни сучасна українська історіографія влучно називає «братньою навалою», підкреслюючи: «Починаючи від часів Середньовічної Української держави – Київської Русі (або просто Русі) – протистояння ніколи не вигасло, відтінюючи ще й питомі відмінності між українським світом як органічної частини Європи та російським, закросеним на зовсім інший цивілізаційний лад. Візитівкою українсько-російських стосунків є не обопільне усвідомлення українців та росіян нібито спільності історичних коренів чи належності до одного «народу», а навпаки – постійна протидія українського

світу планам Московії/Росії поглинути Україну. Московська експансія, яка розпочалася з кінця XV ст., до сьогодні визначає ество українсько-російських взаємин. Її похідними є заперечення самобутності українського етносу, подання його як частини «руського міра» та прагнення стерти з лиця землі все українське шляхом цілковитого зросійщення українців» [21, с. 9].

Історик К. Галушко справедливо зазначає: «Як тепер відомо всьому світу, «братська любов» Росії до українського народу має дещо специфічні для любові форми вияву – у вигляді танків, мінометів і зенітних комплексів, які методично і жорстоко застосовують до українського народу. Вперше з часів УПА українці і росіяни стріляють один в одного» [22, с. 120].

На агресивну політику Росії, яка розв'язала війну із Україною і окупувала частину її території, звертає увагу відомий американський історик Т. Снайдер, який окремі розділи своєї книжки назвав дуже промовисто: «Не дайте Путіну захопити Україну», «Якщо Росія проковтне Україну – європейській системі кінець», «В путінській ідеології фашистське коріння», «Україна б'ється за нас» [23].

Про антиукраїнську політику Росії, яка розпочавши збройне вторгнення в Україну порушила систему міжнародної безпеки, пише також провідний європейський інтелектуал, німець Карл Шльогель. Він, зокрема, наголошує: «Путін зважився на незбагненне – на війну з братнім народом! Територіальна цілісність уже нічого не важить, війська та техніка переправляються через кордон, тисячі людей гинуть, сотні тисяч стають біженцями, мільйонне місто Донецьк перетворюється на місто-примару й тероризується партизанськими бандами, що складаються з кримінальних злочинців, колишніх учасників чеченських війн, російських фахівців із високих технологій, агентів спецназу та людей, що зробили кар'єру в царині піару. Те, що почалося з блиц-операцій в Криму перейшло в неоголошену війну, кінця якій не видно. [...] Агресія Росії проти України не просто надовго затьмарила, якщо не зруйнувала, ті тісні зв'язки між росіянами та українцями й знадобиться не одне покоління, аби подолати цю навмисно створену прірву. Але Путін є також великим руйнівником виконаної росіянами та німцями роботи з досягнення порозуміння після катастрофи, що прийшла з німецької землі. Німці мають зробити вибір: бути разом з путінською Росією або зберегти вірність тим, хто, захищаючи цілісність України та «Революцію Гідності», захищає й ту Росію, яка прийде після Путіна. [...] За тривалий повоєнний час Європа – під захистом взаємного залякування супердержав – звикла до табу на зміну кордонів і на повагу до них попри всі можливі розбіжності. Тепер же силове приєднання Криму до Росії означало порушення цього правила, що могло створити прецедент і перевернути з ніг на голову весь міжнародний порядок. Історичне обґрунтування цієї акції читається як інструкція зі знищення повоєнного порядку в Європі. Якщо скористатися наданим Путіним етнонаціональним та історичним обґрунтуванням його претензій, то в такий спосіб можна поставити під сумнів будь-які кордони. Захоплення територій за допомогою військової сили є чимось нечуваним в Європі від 1945 р. Порушення правил зруйнувало весь світ, що ґрунтувався на перемовинах, дипломатії, культурі дискурсу» [24, с. 43–44; 58; 89].

У той же час має рацію К. Галушко зазначає: «Ні для кого не секрет, що стабільна Росія потрібна Заходу (надто Європі) набагато більше, ніж «якась там Україна». За неї ніхто не воюватиме із росіянами, і ціна на газ є основою взаємної любові та дружнього взаєморозуміння – хоч би що там витворяв параноїдальний мозок Путіна. Але Революція Гідності змінила імідж країни і народу, зробивши їх ігнорування «цивілізованим світом» дещо політично не вигідним. Почалися високі дипломатичні війни і гучні декларації» [22, с. 121].

Таким чином, імперські амбіції Росії, як в минулому, так і сьогодні, тобто упродовж багатьох століть, скеровані проти незалежності України. Антиукраїнська діяльність «п'ятої колонії» й так званих «корисних ідіотів», посилюється внутрішньою неготовністю частини українського суспільства до кардинальних змін, скерованих на створення правової, демократичної національної держави. У цьому контексті життя, діяльність і трагічна смерть державника П. Болбочана багато в чому пояснює чому ми і сьогодні лише на шляху до незалежності.

Список використаних джерел

1. Очерки истории Украины / Толочко П. П. [и др.]; под общ. ред. акад. НАН Украины П. П. Толочко. К.: Киевская Русь, 2010. 475 с. 2. Яневський Д. Проект «Україна», або Крах Симона Петлюри. Х.: Фоліо, 2010. 314, [6] с.; Яневський Д. Проект «Україна», або Таємниця Михайла Грушевського. Х.: Фоліо, 2010. 315 с.; Яневський Д. Проект «Україна», або Спроба Павла Скоропадського. Х.: Фоліо, 2010. 284 с. 3. Шемет С. Полковник Петро Болбочан (Замітки до історії Запорозького Корпусу 1917–1919 рр.) // Хліборобська Україна. – Відень, 1922–1923. Кн. 4. С. 200–236. 4. Середа М. Отаман Болбочан // Літопис Червоної Калини. Львів. 1930. Ч. 3. С. 15–17 (Отаманщина). 5. Монкевич Б. Похід Болбочана на Крим [Слідами новітніх запорожців]. Нью-Йорк, 1956. 288 с. 6. Штендера Я. Засуджений до розстрілу. Л.: Червона Калина, 1995. 256 с. (Історична бібліотека). 7. Брицький П., Юрійчук Є. Жертва української революції: трагічна доля полковника П. Болбочана. Чернівці: Знання, 2005. 111 с. 8. Мина Ж. Постаць полковника Петра Болбочана на тлі подій

національної революції 1917–1921 рр. URL: <http://www.stationline.org.ua/vornka/38/3388-postat-polkovnika-petra-bolbochana-na-tli-podij-nacionalno%D1%97-revolyuci%D1%97-1917-1921-rr.htm> (дата звернення 01.03.2017). 9. Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника: наукове видання. К.: Темпора, 2009. 426 с. 10. Мороз В. Україна у двадцятому столітті. Етап перший 1900–1920 рр. Львів: Ліга-Прес, 2005. 656 с. 11. Павлишин О. Євген Петрушевич (1863–1940): ілюстр. біограф. нарис. – Л.: Манускрипт, 2013. 399 с. 12. Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис: монографія. К.: Либідь, 1999. 976 с. 13. Довідник з історії України (А-Я). К.: Генеза, 2001. С. 80. 14. Осташко Т. Болбочан Петро Федорович // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2003. Т. 1: А–В. С. 329. 15. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. К.: Темпора, 2013. Кн. 1. 388 с. 16. Полянський О., Труба Р. Історія України: навч. посіб. для семінарських занять для студ. неісторичних спец. ВНЗ. Л.: ЛДУФК, 2011. 468 с. 17. Громенко С. То коли ж Болбочан визволив Крим? URL: <http://likbez.org.ua/ua/tak-kogda-zhe-bolbochan-osvobodil-krym.html> (дата звернення 01.03.2017). 18. Енциклопедія історії України. К.: Наукова думка, 2005. Т. 1. С.625. 19. Донцов Д. Націоналізм. Вінниця, 2006. 236 с. 20. Сціборський М. Націократія. Вінниця, 2007. 112 с. 21. Брехуненко В. «Братня» навала. Війни Росії проти України XII–XXI ст. К., 2016. 248 с. 22. Галушко К. Український націоналізм. Короткий курс з історії України. Київ, 2017. 125 с. 23. Снайдер Т. Українська історія, російська політика, європейське майбутнє. Київ: Дух і Літера, 2014. 232 с. 24. Шльогель Карл. Український виклик. Відкриття європейської країни. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. 356 с.

References

- Ocherki istorii Ukrainy [Essays on the history of Ukraine] / Tolochko P. P. [i dr.]; pod obshch. red. akad. NAN Ukrainy P. P. Tolochko. K.: Kievskaya Rus', 2010. 475 s.
- Yanevs'kyu D. Proekt «Ukrayina», abo Krakh Symona Petlyury [Project «Ukraine», or Collapse of Simon Petliura]. Kh.: Folio, 2010. 314, [6] s.; Yanevs'kyu D. Proekt «Ukrayina», abo Tayemnytsya Mykhayla Hrushevs'koho [Project «Ukraine», or The Secret of Mykhailo Hrushevsky]. Kh.: Folio, 2010. 315 s.; Yanevs'kyu D. Proekt «Ukrayina», abo Sproba Pavla Skoropads'koho [Project «Ukraine», or An attempt by Pavlo Skoropadsky]. Kh.: Folio, 2010. 284 s.
- Shemet S. Polkovnyk Petro Bolbochan (Zamitky do istoriyi Zaporozhs'koho Korpusu 1917–1919 rr.) [Colonel Petro Bolbochan (Notes on the History of the Zaporozhian Corps 1917–1919)]. Khlaborobs'ka Ukrayina. Viden', 1922–1923. Kn. 4. S. 200–236.
- Sereda M. Otaman Bolbochan [Ataman Bolbochan]. Litopys Chervonoyi Kalyny. L'viv. 1930. Ch. 3. S. 15–17 (Otamanshchyna).
- Monkevych B. Pokhid Bolbochana na Krym [Slidamy novitnikh zaporozhtsiv] [Bolbochan's hike in the Crimea [Following the newest Cossacks]]. N'yu-York, 1956. 288 s.
- Shtendera Ya. Zasudzhenny do rozstrilu [Convicted to the shooting]. L.: Chervona Kalyna, 1995. 256 s. (Istorychna biblioteka).
- Bryts'kyu P., Yuriychuk Ye. Zhertva ukrayins'koyi revolyutsiyi: trahichna dolya polkovnyka P. Bolbochana [The victim of the Ukrainian revolution: the tragic fate of Colonel P. Bolbochan]. Chernivtsi: Znannya, 2005. 111 s.
- Myna Zh. Postat' polkovnyka Petra Bolbochana na tli podiy natsional'noyi revolyutsiyi 1917–1921 rr. [The rank of Colonel Petro Bolbochan against the backdrop of the events of the national revolution of 1917-1921]. URL: <http://www.stationline.org.ua/vornka/38/3388-postat-polkovnika-petra-bolbochana-na-tli-podij-nacionalno%D1%97-revolyuci%D1%97-1917-1921-rr.htm>
- Sidak V., Ostashko T., Vrons'ka T. Polkovnyk Petro Bolbochan: trahediya ukrayins'koho derzhavnyka: naukove vydannya [Colonel Petro Bolbochan: The tragedy of Ukrainian statesman: scientific publication]. K.: Tempora, 2009. 426 s.
- Moroz V. Ukrayina u dvadtsyatomu stolitti. Etap pershyy 1900–1920 rr. [Ukraine in the XX century. Stage first 1900–1920]. L'viv: Liha-Pres, 2005. 656 s.
- Pavlyshyn O. Yevhen Petrushevych (1863–1940) [Yevgen Petrushevich (1863–1940)]: ilyustr. biohr. narys. L.: Manuskrift, 2013. 399 s.
- Soldatenko V. Ukrayins'ka revolyutsiya. Istorychnyy narys [Ukrainian Revolution. Historical essay]: monohrafiya. K.: Lybid', 1999. 976 s.
- Dovidnyk z istoriyi Ukrayiny (A-Ya) [Directory of Ukrainian History (A-Z)]. K.: Geneza, 2001. S. 80.
- Ostashko T. Bolbochan Petro Fedorovich [Bolbochan Petro Fedorovich]. Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny: u 10 t. / redkol.: V. A. Smoliy (holova) ta in.; Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny. K.: Naukova dumka, 2003. T. 1: A–V. S. 329.
- Kul'chyts'kyu S. Chervonyy vyklyk. Istoryia komunizmu v Ukrayini vid yoho narodzhennya do zahybeli [Red Call. History of communism in Ukraine from birth to death]. K.: Tempora, 2013. Kn. 1. 388 s.
- Polyans'kyu O., Truba R. Istoryia Ukrayiny [History of Ukraine]: navch. posib. dlya seminar's'kykh zanyat' dlya stud. neistorychnykh spets. VNZ. L.: LDUFK, 2011. 468 s.
- Hromenko S. To koly zh Bolbochan vyzvolyy Krym? [What time did Bolbochan save Crimea?]. URL: <http://likbez.org.ua/ua/tak-kogda-zhe-bolbochan-osvobodil-krym.html>
- Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny [Encyclopedia of Ukrainian History]. K.: Naukova dumka, 2005. T. 1. S.625.
- Dontsov D. Natsionalizm [Nationalism]. Vinnytsya, 2006. 236 s.
- Stsibors'kyu M. Natsiokratiya [Natiokratiya]. Vinnytsya, 2007. 112 s.
- Brekhunenko V. «Bratnya» navala. Vinyu Rosiyi proty Ukrayiny XII–XXI st. [«Brother» invasion. Wars of Russia against Ukraine XII–XXI centuries]. K., 2016. 248 s.
- Halushko K. Ukrayins'kyu natsionalizm. Korotkyy kurs z istoriyi Ukrayiny [Ukrainian nationalism. A short course on the history of Ukraine]. Kyiv, 2017. 125 s.
- Snayder T. Ukrayins'ka istoriya, rosiys'ka polityka, yevropeys'ke maybutnye [Ukrainian History, Russian Politics, European Future]. Kyiv: Dux i Litera, 2014. 232 s.
- Shl'ohel' Karl. Ukrayins'kyu vyklyk. Vidkryttya yevropeys'koyi krayiny [Ukrainian Challenge. The opening of a European country]. K.: DUKH I LITERA, 2016. 356 s.

Олег Полянський

ПОЛКОВНИК ПЕТР БОЛБОЧАН В УКРАЇНСЬКІЙ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 ГГ.

Рассматривается жизненный путь, деятельность и причины трагической смерти полковника-государственника Петра Болбочана. Его военная деятельность в армии УНР проанализирована в контексте украинской революции 1917–1921 гг., в частности показаны взаимоотношения военачальника с лидерами УЦР и Директории В. Винниченком и С. Петлюрой.

Ключевые слова: УНР, украинская революция, П. Болбочан, С. Петлюра, В. Винниченко.

Oleh Polianskyi

COLONEL PETRO BOLBOCHAN IN THE UKRAINIAN REVOLUTION 1917–1921

Discusses the life, activities and causes the tragic death of the Ukrainian statesman Colonel Petro Bolbochan. In the context of the Ukrainian revolution of 1917–1921 analyzed a military activity Petro Bolbochan in the Ukrainian Peoples' Republic Army. In particular, shows the relationship between the Petro Bolbochan to the UPR Directory leaders of V. Vynnychenko, S. Petliura.

Key words: UNR, Ukrainian revolution, Petro Bolbochan, Symon Petliura, Volodymyr Vynnychenko.

УДК 32.019.52(477.83/.86) «1918»

Ганна-Меланія Тичка

МІСІЯ АНРІ ВІЛЛЕМА У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ (ЛИСТОПАД-ГРУДЕНЬ 1918 Р.)

Ця стаття вперше в українській історіографії аналізує діяльність французького поручника Анрі Віллема у Східній Галичині в листопаді-грудня 1918 р. Висвітлюються результати досліджень його біографії, проведених автором статті у французьких та польських архівах. Стаття покликана роз'яснити неточності, пов'язані з особою А. Віллема та обставинами його візиту до Львова, а також внести в науковий обіг нові факти, пов'язані із життям та діяльністю цього французького офіцера.

Ключові слова: поручник Анрі Віллем, Львів, Тернопіль, Ясси, французька військова місія.

З історичної точки зору особа Анрі Віллема є надзвичайно цікавою. Він став, фактично, першим французьким офіцером, котрий із офіційною місією перебував на території відродженої Польської держави і докладав зусиль для розв'язання українсько-польського конфлікту в Східній Галичині.

А. Віллем прибув до Львова тоді, коли українсько-польські бої тривали ще в межах міста. Через декілька днів йому довелося спостерігати за витісненням українських підрозділів з міста. Повертаючись до Ясс, після завершення своєї місії, А. Віллем був затриманий українськими військовими і перебував під арештом у Тернополі впродовж декількох тижнів. Ходили навіть чутки, що українська влада віддала наказ розстріляти іноземного делегата.

Така незвична «одіссея» французького офіцера в охопленій війною Галичині, безумовно, вартує окремого вивчення, вкрай актуального у контексті сучасних тенденцій до мікроісторичних та просопографічних досліджень. До того ж, ґрунтовне дослідження цієї проблеми може пролити світло на ставлення окремих французьких політиків та військових до українсько-польського конфлікту в Східній Галичині. Досі на заваді йому була відсутність джерел.

У листопаді-грудні 1918 р. як Українська, так і Польська держави перебували на етапі свого становлення, державне діловодство на той час ще не було налагодженим, до того ж тривала війна, тому значна частина документів з цього періоду не збереглася. Те, що все ж таки дійшло до наших днів, є дуже фрагментарне і розкидане у різних закордонних архівах. Крім того, А. Віллем відіграв всього лиш епізодичну роль в українсько-польському конфлікті, тому він рідко фігурує у спогадах сучасників, та й свідчення, які у них зафіксовані, дуже часто є суперечливими. Мабуть, саме тому наукові праці, які все ж таки згадують про діяльність цього французького офіцера, говорять про нього дуже побіжно, описуючи лише його участь в українсько-польських перемовинах 20 листопада 1918 р. та й то всього декількома реченнями [2; 4].

Нам вдалося детально дослідити французькі та польські архіви, віднайти унікальні документи, які проливають світло на життя та діяльність А. Віллема до, під час та після його місії у Східній Галичині. Внесення цих ново віднайдених фактів у науковий обіг і є метою цієї статті.

Розпочнемо з найголовнішого: імені та військового звання французького офіцера. Як не парадоксально, уже на цьому етапі виникають серйозні розбіжності не лише між окремими